

Леся МУШКЕТИК

ЖІНОЧІ ПЕРСОНАЖІ УКРАЇНСЬКОЇ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

Розглядаються жіночі образи-персонажі української чарівної казки. Це, передусім, героїня, яка за казковими канонами є втіленням жіночого ідеалу. Розлого описано героїнь — помічниць героя, жінок-чарівниць, царівен та ін., рідше трапляються жінки-богатирки. Проаналізовано і таку категорію, як «сирітки» (знедолені), основними рисами яких є сумирність і працьовитість. Менше уваги приділено негативним персонажам, які є другорядними і вводяться задля протиставлення протагоністу. Розкриваються імена героїнь, їх атрибути, основні риси, міфологічне підґрунтя образів.

Ключові слова: українська чарівна казка, жіночі персонажі, героїня, сирітка, імена, атрибути, якості.

© Л. МУШКЕТИК, 2016

Українська народна казка, активно розвиваючись упродовж багатьох століть, як у горизонтальному, так і вертикальному вимірах, створила певну систему персонажів, які є, власне, її актантами, рушіями подій та фабули, адже казка є динамічним жанром, що зближує її з авантюрним романом минулого. Водночас образи-персонажі казки мають значне дидактичне навантаження як регулятори звичаєвих та поведінкових норм, морально-етичних принципів, взірців для наслідування чи антивзірців. За цими принципами відбувається чітке розмежування дійових осіб на суто негативні й позитивні, та в результаті їх тривалого протистояння завжди добро перемагає зло і відновлюється справедливість — казковий хепі-енд, що, вочевидь, є природним потягом людської натури й нині практикується в розважальній індустрії.

Таким чином, кожен з персонажів української чарівної казки є типом, носієм рис «групової індивідуалізації», з набором певних односпрямованих ознак і наперед визначених схематичних дій. Це веде до того, що вони можуть легко взаємозамінитися у межах діади хороше / погане, зрідка навіть виходячи за її межі. Водночас у їх розвої вже намічено риси індивідуалізації, що унаочнилися в сучасніших казках.

За означеним поділом усі дійові особи казки діляться на позитивні та негативні, основне дійство точиться навколо головного персонажа — героя казки. Цей образ постав із давнього міфологічного культурного героя, який приніс людям блага цивілізації і є втіленням найкращих людських якостей, еталоном і зразком для наслідування.

Відповідно жіночою іпостасю цього образу, взірцем жіночності є героїня, яку протагоніст вибирає за привабливість та високі душевні якості. Власне, основною метою протагоніста є вибір пари, пошуки нареченої, боротьба за неї, що завершуються одруженням і здобуттям різних благ. У нашій статті ми поставили за мету розглянути жіночі образи чарівної казки. Це, передусім, героїня (наречена, дружина, мати), «сирітки» чи знедолені (за Л. Дунаєвською), другорядні позитивні герої. Антагоністи тут репрезентовані негативними жіночими персонажами, що втілюють найгірші — в уявленні народу — риси жінок.

Образам чарівних казок присвячені окремі монографії: М. Новикова на російському матеріалі [17] та Л. Мушкетик на українському [14]. Національну специфіку української народної казки, зокрема її

персонажів, з'ясувала М. Демедюк [5]. За іншими критеріями, а саме за функціями, персонажів виокремлювали структуралісти — Р. Волков, В. Пропп, Б. Кербеліте, Є. Новик.

Дівчина чи жінка займає менше місця в казковій оповіді, основним завданням якої є опис пригод героя. Водночас більшість колізій обертається навколо пошуків героєм дружини чи нареченої. Найчастіше вона згадується як царівна, принцеса, цариця-дівця, королівна чи просто дівчина, жінка, дружина, дівчина-красуня, кішасоня, що говорить про «групову індивідуалізацію» її образу. Жіночі імена в казках загалом є звичайними, типовими, як то Галина, Марійка, Оленка, Калинка, Юліанка, Ганна-панна та ін. Та трапляються й значимі імена, адже антропонімія казок є стилістично функціональною. Деякі є доволі екзотичними: Сейпентел Ілонка, Амаля, Палирожа, Семійонна панна.

Ім'я не лише виокремлює персонаж, а й підкреслює його певні характерні ознаки. Антропоніми можуть містити також емоційно-експресивну характеристику дійової особи. Дівчина насамперед славиться красою, це засвідчено в її імені — Настуня-красуня, Прекрасна Настас'я, Прекрасна Єлена, Білосніжка, Золотоволоса Ялена. На відміну від чоловічих імен, епітет «маленький» стосовно дівчини не викликає асоціацію зі слабкістю, а означає тендітність, ніжність, чарівність. Крихітка з однойменної казки є не просто маленькою, а справді крихітною, тому мати спершу лякається, та згодом приймає дитину, як Господній дар. Та якщо Крихітка народжується маленькою, то Безручка втрачає руки в ході сюжету; за перенесені страждання і терплячість її нагороджено — кінцівки згодом відростають.

Імена героїні отримують і за свої здібності, часто надприродні. Так, царівна Загадкова та Анна Престоянна, Премудра Дуляна вміють чаклувати. Відповідними є й прізвиська прихованих героїнь — Оксанку-нетіпаху так прозвала зла мачуха, яка не любить і принижує її, хоча дівчина робляща і вродлива.

Портрет героїні, як і інших персонажів, у казках подається не деталізовано, а узагальнено, її врода, пишна і вражаюча, відіграє набагато більшу роль у сюжеті та казкових колізіях, ніж чоловіча, адже основне призначення жінки тут — любов і заміжжя, про що не раз згадується: «Був де не був цар, він мав

таку красну дівку, як ружа. Дівчина підросла, настав час її віддавати. Отець робить великі гостини, з цілого світу принци, барони, графи» [6, с. 177].

В описі найчастіше вживається узагальнюючий епітет *красний*, що має високу позитивну оцінку, та його синоніми, дівчина часто порівнюється з квіткою, сонцем, зіркою, царівною тощо, що загалом є властивим для українського фольклору: «Привів у хату молоду — файну, як та квітка, і роботящу, як та бджілка» [30, с. 37]; «Був собі цар. Мав дуже вродливу дочку Лілею... Король хоч був старий, та вродливий. А вона вже така вродлива, що вродлива. Така файна, що файна» [8, с. 273]. Відомо, що порівняння молодих людей з квітами є досить поширеним у фольклорі, зокрема в любовних та інших піснях, де рослини символізують хлопця чи дівчину.

В описі силуетки героїні вжито постійні художні засоби, що відбивають естетичні погляди українського народу на жіночу вроду. Усталеною закарпатською формулою є порівняння з сонцем — «вона була такою надзвичайно (сліпуче) красивою, що на сонці можна було дивитися, а на неї ні»; «така красива, що навіть сонце зупинилося, побачивши її». Для східнослов'янської традиції загалом усталеною формулою є краса, яку «ні в казці сказати, ні пером описати». «На березі з'явилася така файна дівчина, якій пари не було у світі. На сонці — і те можна було дивитися, а на неї ні ... із моря вийшла дівчина, і така така файна, що ні пером її не опишеш, ні пензлем не намалюєш» [10, с. 130]. Деяко пізнішого походження є порівняння краси дівчини з лялькою, яке трапляється у галицьких казках.

А що «чоловіки люблять очима», то герої одразу ж закохується в дівчину: «Як побачив Іван Іванович, яка гарна царівна, зразу ж загорівся коханням до неї» [29, с. 187]. Красі героїні хлопці дивуються, німіють від неї, втрачають мову, а жінки заздять. «Відкрив двері і як увидів дівчину, нараз осліп, занімів і оглух. Не може слова проговорити» [12, с. 471].

У багатьох описах, як ми пересвідчилися, наголошується на *унікальності* героїні — такої красивої немає на всьому цілому світі, такої як вона ніхто ніколи не бачив, її врода неповторна й дивовижна, пари їй немає на всьому світі. Свідченням величезної сили краси є вираз *смертельно закохатися*, адже за героїню змагаються витязі й надприродні істоти, вони

проходять тяжкі випробування, ризикують життям, навіть гинуть, відмовляються від усього, аби лише здобути кохання дівчини.

На контрасті до героїні негативні жіночі персонажі згадуються як потворні («потворна була, як чорт»), паскудні, негарні, такі дівчата нечесані, шепеляві, носаті, худі, як держак мітли: «Бувъ собі чоловікъ да жуынка, и малы собі три дочкы, и таки булы погани, що гыдко й скіпкамы взятъ, а сама менша дакъ такажъ гыдка, така гыдка — шваркльвая, нызенькая, броватая, вырячковатая...» [26, с. 40]. У селі про них подеюкують, мовляв, назавжди залишаться старими дівками.

За аналогією з прихованим героєм у казці є й прихована героїня, під непривабливою личиною якої ховається справжня красуня. Таким поширеним європейським сюжетом є сюжет про «Попелюшку», що виявився дуже стійким і популярним і в наш час — на ньому побудовано чимало сучасних оповідей і кінострічок масової культури. В українській казці своє ім'я дівчина отримала від кожушка, пошитого з вошей (СУС 510А Золушка; СУС 510В Вошивий кожушок). Зав'язка казки — це мотив інцесту, батько хоче одружитися на власній доньці. Аби спекатися його, вона замовляє йому пошити для неї спершу сонячну, далі зоряну і місячну сукні, та згодом тікає.

За героїню можуть змагатися між собою царі й королі, бідні парубки чи навіть надприродні істоти. Її може викрасти Змій чи Кошій і занести кудись далеко, або ж злий цар, який може ув'язнити її у вежі чи тримати в замкнених упокоях. Така дівчина нагадує героєві пташку, яку посадили до золотої клітки: «А царевич побачив її у вікні таку файну, що файну. Подумав: «Як сказати їй, що полюбив», і поцілував два пальці. Вона зробила те саме. Царевич подумав: «Ой пташко, пташко! Що з того, що вежа твоя золотом облита, коли ти в клітці сидиш. Вирву я тебе на волю й будеш моя» [8, с. 66].

Часто в казках зустрічається мотив, коли герой краде крила у дівчини-голубки, лебедиці, зозулі тощо: «Раптом у повітрі почувся шум крил — фак-фак!.. На березі сіла одна дівчина, але така красна, що очі сліпнули від неї» [10, с. 181]. Викрадення хлопцем сорочки, поясу чи крил героїні під час купання є відголоском любовної магії. Володіння частиною давало в цих уявленнях право на ціле. Кри-

ла, пір'я є атрибутами приналежності дівчини до надприродних, чарівних істот, тож вона прагне повернути їх: «— Хто взявъ старіший за мене, то буде татом, а як жінка, то буде мамою; як молодичця, то буде тіткою, а як дівка, то буде сестрою, а як парубок, то буде чоловіком» [22, с. 291].

Як бачимо, порівняння як художній засіб широко вживається в казках і має певну національно-культурну специфіку. Найбільш розповсюдженим у мові казок є тип порівняння, в основі якого лежить зіставлення з тваринами чи рослинами. Далі йдуть порівняння з предметами і речами об'єктивної дійсності: став блідий, як стіна тощо. Інший тип порівнянь — це порівняння з явищами природи: сумний, як тритижнева сльота, очі як зірки, дівчина як сонце та ін. Дівчина в казках описується з ніжністю, часто вживаються пестливі та зменшувальні слова. Її звати Зіронька, вона файна як лялька, мила та пишна, хоча бідна, та красива.

Відповідно і вбрання дівчини є дивовижним — золотим, срібним чи діамантовим, воно зіткане з зірок, усе сяє, міниться, переливається. В українських казках принцеса може мати золоте волосся та незвичайну зовнішність — у неї під правою рукою сонце, під лівою — зоря, під коліном — місяць. Ці знаки на тілі часто подибуємо в мотиві, коли цікава принцеса за якийсь незвичний подарунок показує їх героєві — простому хлопцеві, служці, свинопасу, що з часом допомагає йому одружитися з нею — СУС 850. В іншій казці царівна Анфіса має золоте волосся, довгі коси. Вона сидить у високому замку, звіщує косу донизу, і по ній царевич, а далі відьма заповзають до її кімнати.

Як звичайна жінка, героїня полюбляє гарний одяг та прикраси. Так, Анна Престоюнна з однойменної казки живе у Вогняному морі й виходить оголеною на сушу грітися, співає «прекрасних пісень, пісень народних». Хлопець, який хоче піймати дівчину, залишає для неї на столі прекрасний одяг, черевики та дзеркало, Анна починає приміряти речі й забуває про обережність. В іншій казці атрибутами героїні є одяг заможної селянки: «Повитягала з вуха: спідниці, кожухи, спенцери, пасованьцьї, коралы, дукачї, хустки і на востатку брїчка й коньї — вона і те витягнула» [3, с. 52].

У європейській традиції відомий поетичний образ прекрасної королівни: коли та сміється, то в неї з вуст

падають троянди, коли плаче — з очей котяться дорогі перли, а коли знімає черевики і босоніж іде дорогою, то за кожним її кроком дзвенить золото. Є ці елементи і в українських казках: «У царя було двоє дітей — синь і дочка. Отъ умеръ царь, умерла и цариця, — остались їхъ двоє. А въ другимъ царстві бувъ царевичъ. Пише той братъ до царевича, що єсть у єго сестра така, що якъ засміється, то золото падає; як заплаче — жемчугъ падає, а як пуйде танцювать, такъ квіты и уродятьця» [26, с. 24]. Ідилічна картина постає в наративі «Про дідову дочку та про золоту яблуньку»: «Прийшла, гляне — ажъ там росте яблунька, та щежъ яка! Золотий на ній листочокъ, а листочокъ срібний. Вона любитьця на ту яблуньку, а пташки співають: солов'ї, зозулі, райські птиці — та такъ і вкрили яблуньку, и їй, дідовій дочці, такъ і сідають и на голову и на плечі й на голову, — та її укрили та щебечуть» [26, с. 462].

Та «з краси води не пити» як каже народна мудрість, тож дівчина може бути «файна, але бідна»; «така файна, як перша квітка навесні, але дуже сумна». Часто краса не приносить їй щастя, її викрадають надприродні істоти, за неї б'ються лицарі, точаться війни. Дівчина часто стає жертвою обставин.

Отже, описи зовнішності героїні служать підкресленню привабливості жіночого начала, поетизації жіночності, передачі крайнього ступеня емоційного впливу. Героїні значною мірою притаманні ті самі якості, що й герою, адже вони уособлюють загальнолюдські ідеали, однак їх вияви є дещо іншими, вони розкриваються в інших сюжетах, мотивах і ситуаціях: «Казка відтілює у жінках такі достоїнства, як фізична і моральна краса, вірність обов'язку, цілісність, рішучість, самовіддача. Це — роботящі, енергійні, сильні життєдіяльні натуре, що можуть постояти за себе, перебороти будь-які перепони на шляху до особистого щастя», — писав М. Новиков [17, с. 132].

В українських казках трапляються й жінки-богатирки. Така жінка має мати і відповідного чоловіка: «А цар-батько й говорить: — У мене дочка — богатирка. Вона так стріляє з лука, що за двадцять кілометрів може вцілити стрілою. Як зможеш стріляти з того лука, то візьмеш мою дочку. І є в мене меч. Моя дочка рубає мечем найгрубшого дуба з першого маху. Мусиш і ти спробувати. Трете — є в мене кінь. Дочка їздить на ньому. Ти маєш проїха-

ти тим конем. Зробиш це все, значить, зіграємо весілля, а не зробиш — виходжу проти тебе війною» [29, с. 22].

У європейському фольклорі популярним є твір про дівчину-воїна, дівчина тут може ставати витязем і блукати світом у пошуках пригод. В українському фольклорі таких казок менше. Так, у творі «Про Марусю — козацьку дочку» Маруся йде замість старого батька на війну. Купили їй коня, одяжу, шаблю вирядили в полк і на війну. Маруся стає вмилім воїном: «Маруся шаблею розмахує, мов проворний козакъ, и якъ прийшлось до діла, так вона лучче всіхъ воювалась, такъ що и начальники її запремітили и все похваляли. А вона молода, статна та съ себе хороша, роз'їжжає поміж ворогами та, куди ни махне шаблею, такъ голови и летять...» [26, с. 92].

Жінки у казках нерідко виступають чарівницями, носіями таємного знання. Вони вміють оберталися різними тваринами і рослинами, чи перетворювати в них інших, що йде від давніх уявлень про матір-прародительку всього живого. У казці «Про царевича жінку, що зроблено гускою» йдеться про такі магичні перетворення: «Приходить, вона сидить за столикомъ! Підкралась вона, накинула на шию ленту, вишняла изъ-підъ полы паличку и давай її битъ, де попало. Перекинулась вона мишею, котомъ, собакою, вовкомъ, всякою-всякою звіриною перекидалась, а та все бьє.... Поти біла, поти біла, ажъ поки не перекинулась гускою и не полетіла...» [26, с. 458].

Подібні метаморфози з дівчиною та її нареченим часто відбуваються в сюжеті, коли вони тікають від переслідувачів — СУС 313 А, В, С Чудесна втеча. Свою наречену герой може спіймати у вигляді пташки, жаби, кобили тощо, тому вона знімає шкіру і стає людиною, що говорить про близькість людини до природи в минулому.

У казкових сюжетах показано чародійні знання та здібності героїні. Так, дівчата чи жінки часто рятують таким чином свого судженого чи чоловіка, допомагають виконувати йому складні завдання. У казці «Про царевича Йвана й чортову дочку» дочка-красуня чорта вже наперед знає, як виконати складну задачу, загадану її батьком: «Отже, каже, гляди, щоб ти мені вирубав, викирчував, з'орав, пшениці насіяв, щоб вона за ніч поросла, нажав, намолотив, намолов, зпик и щоб на снідання мені бул-

ку приніс! — наказав, аж зажурив того Йвана. — Як же, каже, не зробиш, то моя ніч, а твоя голова з пліч...». Чортова дочка заспокоює хлопця: «Та я вже цю загадку давно знала, коли до тебе голубкою прилітала...». Вночі вийшла, як свисне, «чортів налетіло без щоту» [15/ 2, с. 120].

Про те, що в змалюванні жінки-чарівниці збереглися рештки уявлень про жрицю, володарку лісу, тварин і птахів свідчать стереотипні епізоди про її владу над ними: «Жінка сіла і задумалася. Вийшла на двір, свиснула — злитися всякая пташена; свиснула другеї раз, зійшлася вся звірина; свиснула третій раз, злізлася вся риба і раки» [11, с. 335].

Інколи чарівна дружина героя, що змушена була вийти за нього заміж, чинить йому перешкоди, хоче його погубити, змагається з ним. Однак чоловік тим чи іншим способом доводить свою перевагу й упокорює її, зрідка — вбиває. Поєдинки між жінкою-чарівницею, богатиркою і богатирем нерідко змальовано у билинах, вони відбивають період матріархальних стосунків, часи жінок-амазонок.

Розум та мудрість героїні виявляються у складних ситуаціях, які вона має вирішувати. Випробування розуму в казках дорівнює випробуванню фізичної сили; духовна перемога має ту саму цінність, що й перемога у бою.

Та якщо чоловікам допомагають чарівні помічники, то жінка виходить із скрути завдяки своїм чарівним здібностям, більш гнучкому розуму, нестандартному мисленню, хитроцям, а то й лестоцям. У суспільстві, де влада належала чоловікам, жінка, аби досягти успіху, мала пристосовуватися, діяти не прямо, а потайки, хитроцями. Хитрість жінка в чарівній казці виявляє в сюжеті, коли її викрадає чарівний супротивник героя, і вона за допомогою жіночих чарів та лестоців довідується, де знаходиться його смерть, про що й розповідає коханому — СУС 3021 Смерть Коцця в яйці.

Мужність, сміливість звичайної дівчини розкривається в екстремальних ситуаціях. Так, у казці «Дівчина між сиріодами» на сюжет Івасика-Телесика (СУС С, F Хлопчик (Івась, Жихарко, Лутонюшка) і відьма) Маруську крадуть цигани, й стара циганка хоче її спекти на вечерю. Маруська не розгубилася, а посадила стару в піч. Далі вилізла на дуба і закликала гусей, які забрали її. Хоробрість та винахідливість дівчини виявляється і в казках про роз-

бійників, коли ті викрадають її та хочуть вбити. Дівчина ховається й по черзі рубає всім їм голови.

Однак здебільшого жінку в казках цінують за **доброту, ніжність, лагідність, слухняність**. Підлегле становище жінки виробило в ній більшу терплячість і сумирність, що особливо впадає у вічі в описі дівчини-сирітки з народної казки, яка без жодних нарікань долає життєві труднощі й кривди.

Ці якості найяскравіше виявляються в поширених на Україні казках про дідову й бабину дочку (АТУ 480 *В, *С = СУС 480 Мати й пасербиця), (АТУ 480*Е = 480А* Сестра (три сестри) вирушає рятувати свого брата). Дівчина стає на службу до баби-відьми, кобилячої голови, ведмедя тощо, де її позитивні якості протиставляються лінощам, грубоцям, агресивності сестри по батьку. Так, у «Казці про дідову й бабину доньку» дідова донька «все пряла, а бабина парадилась».

Дідова дочка цілковито відповідає категорії «знедоленої», за визначенням Л. Дунаєвської. В. Халізов подібні фігури відносить до наднаціонального типу іділіїно-житійних персонажів, він пише: «Персонажі подібного роду не мають відношення до будь-якої боротьби за успіх. Вони перебувають у реальності, вільній від поляризації успіхів і невдач, перемог і поразок, а в час випробувань здатні виявити стійкість, уникнувши спокус і тупиків відчаю... Тут наявні тверді установки свідомості і поведінки: те, що прийнято називати вірністю моральним цінностям. Подібні персонажі укорінені в близькій реальності з її radoцями і горем, навичками спілкування і повсякденними заняттями. Вони відкриті світу оточення, здатні любити і бути доброзичливими до кожного...» [29, с. 115].

Героєцентричність казки визначає відношення персонажів до фабули. Порівнюючи героя з героїнею, бачимо, що загалом чоловік у казці є активний, з агресивним началом, а жінка, яка в ідеалі має бути пасивною, здебільшого чекає, поки він прийде до неї, попросить руки й серця, визволить з темниці, вб'є Коцця й забере її з собою. Її місцеперебування визначене переважно в межах своєї домівки, краю, сім'ї, а йти звідти її змушують обставини — її виганяють, забирають дітей, чоловіка тощо. Вона живе у своєму невеличкому світі, її інтереси проектується переважно на оточення. Власне, це є природним покликанням жінки, яка має зберігати традиційне,

усталене, тоді як чоловік покликаний відкривати нове, торувати шляхи і йти на ризик, бути першопрохідцем. Ця природна тенденція простежується в гендерній диференціації сфер та форм вияву активності традиційного селянського суспільства, яку можна визначити бінарією зовнішній / внутрішній, де зовнішнє, динамічне, космічне чоловіча сфера, внутрішнє, статичне, домашнє — жіноча.

Герой не може залишатися на місці, він має кудись рухатися, пізнавати нові світи (щастя шукати, ходити світом, лицарство здобувати тощо). Чоловіки більше цікавляться не власним оточенням, а далекими країнами і мандрями, у всі віки вони були учасниками та ініціаторами безперервних воєн. Жінка ж є більш земною (опозиція земля / небо), приземленою, вона дбає про дітей і чоловіка, власне гніздо, так би мовити, «вкорінює» його на землі, її не хвилюють «космічні пригоди». Сучасні українські філософи так визначають призначення двох статей: «...душа і душевність виражають метафізичну жіночість, тоді як дух і духовність — метафізичну чоловічість. Дійсно, душевність концентрує в собі риси, які ми традиційно розглядаємо як жіночі — здатність до любові, співчуття, зверненість до теперішнього, а не майбутнього, переживання самоцінності теперішнього. Тоді як дух і духовність є ознакою чоловічого начала з його потягом у майбутнє, зневагою до теперішнього, бажанням прогресу, трансцендування» [28, с. 270].

Жіноче начало яскраво виявлено в казці, героїні є жіночними, відданішими в коханні, довірливішими, адже вони живуть переважно емоціями, їхнє кохання є жертвним, вони ладні задля нього на все. У казці це зображено в пошуках дружиною зниклого чоловіка. Жінка тут є ближчою до природи, що виявляється в опозиції порядок / хаос, спонтаннішою, почуття в неї домінують над логікою, що вчені пояснюють більшою розвиненістю у чоловіків лівої півкулі, яка відповідає за раціональність, логіку, мову, тоді як права — за інтуїцію, просторове мислення, емоційно-образний стан.

Цим пояснюється і надзвичайна **вірність у коханні**. Досить популярним у казках є мотив заміжжя з твариною, птахом чи іншою істотою, що раніше була людиною — СУС 400—459. Так, перетворений у жабу королевич Герумія з казки «Царівна-жаба» одружується з дівчиною, яка піс-

ля весілля спалює його шкіру. Він покидає її й закликає, мовляв, вона лише тоді зможе народити дитину, коли він накладе на неї свої пальці. У казці «Заклятий легінь» перераховано вражаючі подробиці довготривалих блукань жінки, вона «трьох залізних бочкорів (постолів) стоптала, залізну палицю зчухрала», пережила багато пригод і випробувань, поки не знайшла хлопця. Навколо тіла дівчина може мати залізний обруч. Хитрощами вона добувається до невірного чоловіка в опочивальню і народжує дитину.

У селянському суспільстві доброта тісно пов'язана з іншими утилітарними позитивними якостями. **Працьовитість** цінувалася в селянських родинах, де завжди потрібні були руки для виконання фізичних робіт: «Тоді був на світі бідний чоловік, що мав три доньки — Марійку, Ганнусю і Василенку. Доки доньки були малі, чоловік дуже бідував, а як вони підросли, то стало трохи легше, бо вже було кому обід зварити, шмаття випрати і в поле піти. Дівчата вдалися дуже вродливі — як три корчички квітучої калини» [30, с. 64].

Жінка має бути гарною, вмілою господинею, тримати дітей і хату в чистоті. Стосовно українок В. Балущок називав обрядами уміння варити різні страви, зокрема кашу, виконувати таку жіночу роботу, як прядіння, шитво, вишивання, плетіння тощо [2]. Символіка переведення дівчини в статус жінки для українців є виразною й багатою, несе в собі більше смислового навантаження. Жінки, досягнувши відповідного віку, стають носіями і хранительками традицій. Так, дівчина з казки «Царівна-жаба» славиться своїм вмінням ткати, вишивати тощо, всі милуються її роботою, чудесним вмінням, високо цінують його.

Антитеза зображення найкращих рис сирітки та найгірших — бабиної дочки традиційно розкривається в мотивах випробування дівчат працею. Ставлення до праці є трохи не головним критерієм оцінки дівчини-селянки. Казковий мотив вочевидь іде корінням у давні традиції посвячення дівчини в господині, а з часом він набуває утилітарного спрямування, як моральна оцінка. Загалом вся весільна пісенність відбиває виховання майбутньої господині працею, існує чимало ігрових трудових пісень, які виконували молоді дівчата. Бабина дочка, наділена найгіршими якостями, передусім виявляє їх у неробстві,

вона не хоче і не вміє працювати, є черстою і жорстокою, грубою і язикатою, не допомагає в біді.

Сирітка слухняна, скромна, довірлива, покірлива, ці риси відтіняють негативну вдачу її зведеної сестри. Вона старанна і працьовита, ладна виконати будь-яке завдання, не скаржиться на долю, навіть коли її проганяють з дому. Виявляє себе в трьох господарських сферах — збирає врожай — яблука, чистить криницю, вимазує піч. Вочевидь, вказані дії мали в минулому ритуальний характер — дерево служило тотемом, пічка — місцем перебування домашнього духа-охоронця, а криниця — водяного духа чи шляхом до іншого світу предків. Тотемів боялися і ублажали їх. З часом ці дії набули практичного спрямування. У селянському суспільстві невиконання цих обов'язкових у хазяйстві робіт жорстко засуджувалося — й не дарма яблунька, піч і криниця знемагають від болю і просять допомоги.

Високо підноситься у наративах функція продовження роду та материнська любов, часом — вище за кохання. Жінка творить нове життя і саме це в ній цінується найбільше. Так, з трьох сестер, кожна з яких обіцяє щось королевічу в обмін на одруження, перша — наткати одягу на все військо, друга — із зернини нагодувати все військо, третя — народити золотоволосих близнюків, королевіч вибирає третю. Це теж, очевидно, є давнім відлунням матриархату, культу жінки, в основі якого лежало материнське начало. У казці «Богатир з бочки» найменша сестра обіцяє: «А мене як візьме, от я буду родить вісім синів-соколів и дев'ятого багатира і всі вісім будуть однакові: волос у волос, голос у голос, по локті золоті руки, на голові золоті чуби, и в кожного на лобі буде місяць, а по краях зірки» [26/2, с. 90]. Т. Зуєва свідчить: «Згідно з естетичними особливостями жанру могутність героїні осяяна фантастично прекрасною подобою її дітей, яка закарбована яскравою казковою формулою. Цю формулу, що відзначалася точною зоровою конкретністю, використали давньоруські іконописці, які зображували святих та героїв «по лікоть руки в красному золоті, по коліна в чистому сріблі» [9, с. 8].

Глибоким і великим почуттям є материнська любов, за своїх дітей мати ладна віддати життя. Любов матері по-справжньому жертвна. Так, у казці «Мамине серце» (СУС 480** Мати і смерть) лише за те, щоб дізнатися, куди Смерть понесла її дити-

ну, вона віддає все найдорожче, що має: ночі — свої співанки, кров — терновому кущу, зіниці — озеру, коси — старій жінці. Завдяки цьому вона навіть приходиться до Квітки життя раніше самої Смерті, бо «маміне серце опередило смерть. Воно завжди боліє і страждає за дитиною, але дитина цього не відчуває» [23, с. 342].

О. Дей писав: «Народна етика високо підносить материнство. Любов до дітей, їх слухняність, глибока повага до батьків і до старших людей у казках щедро винагороджується («Заклятий легінь», «Що люди роблять, те й роби»). Народна творчість у фантазії здобувається іноді на неперевершено рельєфні образи для передачі сили й глибини материнських почуттів: в безрукої матері в момент, коли вона кинулася рятувати дитину від загибелі, виростають руки («Дівка-безручка»)… Такими вражаючими малюнками виховувала народна казка в душі здорової моралі людських відносин, прищеплювала багатьом поколінням норми гуманітарної етики. При цьому характерно, що ствердження й пропаганда моральних принципів творами казкових жанрів завжди велося при допомозі діаметрально протилежних образів і відображення ситуацій (позитивних, що заслуговують наслідування, і негативних, що підлягають засудженню)» [4, с. 8].

Мати значить для дитини набагато більше від батька, її любов не залежить ні від чого, вона є жертвною. Вона більше часу віддає вихованню дитини, діти завжди при ній, тоді як чоловік частіше відлучається з дому, він узагалі може піти в іншу сім'ю. Тому великим нещастям вважається в казках часткове чи повне сирітство, коли дитина залишається одна на світі чи з батьком, який піддається впливу нової дружини і зрікається своїх дітей. Так, у казці «Мізничник» розповідається, як чоловікові самому важко з дітьми-сиротами. Сусідська вдовиця хитрощами втирається в довіру до п'яти хлопців-сиріт, обіцяючи їм: «Коби ваш нянько мене взяв за жону, я би вас любила, в молоці купала» [6, с. 95]. Та вийшовши заміж, вона знущується з хлопців і наказує чоловікові вигнати їх геть. У кінці зла мачуха вмирає від злості, побачивши хлопців живими.

У казці «Про Калинку і доброго Івонця» материнська любов є такою сильною, що в матері відростають відрубані руки, вона «підійшла до кринички, а тільки нахилилася, як одна дитина впала з плеча у

воду, вона за нею, та — плюск — упала у криницю і друга дитина. Так ревно тяглася до своїх дітей, що у неї вирости обидві руки. Нараз витягла двоє дітей і дуже зраділа, що не втопилися» [27/9, с. 212]. Чарівним помічником дівчини часто виступає померла мати у вигляді корівки, кобилячої голови, ляльки тощо, це рештки віри в допомогу духів померлих предків.

Жінка, перетворена мачухою / відьмою в гуску, качку, рись, щуку і т. ін. передусім піклується про свою дитину, а не про себе, годує її, незважаючи на небезпеку: «... вона такъ коло туєї дитинки лігає та кричить, такъ бідна и очей не спускає зъ дитини... «кге! кге, кге!» кричить бідна та добываєтця у кухню» [26, с. 459]. Самопожертва, рішучість, біль та страждання героїні звучать у словах утопленої матері: «Осока очі порізала, очеретоньки позасновувала». Л. Дунаєвська писала: «Замовляння та заклинання у супроводі дій, зав'язка, побудована на умовному невпізнанні чоловіком чужої жінки, інтенсивна діалогізація, що переривається примовками зачарованої матері-птиці, надзвичайний лаконізм речень, позбавлений у більшості випадків будь-яких додаткових слів окрім головних, що передають дію або смисл, свідчать про дуже давнє існування чарівних казок, обрядове та ігрове походження багатьох чарівних мотивів» [7, с. 52].

Ці та інші описи характеризують героїню як дуже терплячу, зазвичай ця риса більш притаманна жінкам. Вона роками чекає на свого коханого, терпить холод, не показуючи цього, покійно зносить усі випробування, знуцання злої мачухи. Аби зняти закляття відьми, тривалий час мовчить, хоча й зазнає страждань. За свою стійкість вона винагороджується. Тут ми бачимо дотримання численних табу, одним із яких є інцест. З цього епізоду починаються казки типу «Безручка» (СУС 706 Безручка). Король після смерті дружини закохується у власну доньку і хоче з нею одружитися. У казці інцестуальні намагання батька мотивуються тим, що він має одружитися лише з тією дівчиною, якій пасуватимуть залишені померлою дружиною черевики. Як вліті, вони сидять на дочці, батько примушує її до шлюбу. Дівчина відмагається, ставить умови батькові, просить зшити сонячне, місячне, зіркове плаття, далі плаття з бліх, вошей, та все марно. За непокору він відрубує дівчині руки й виганяє з

дому. Угорський дослідник Шома Браун вважає цей мотив відгомонам любовного трикутника, що існував у давні часи, це батько, мати і дочка, і який описується в багатьох художніх творах, зокрема грецької класичної міфології. На його думку, казка у зв'язку з релігійними та суспільними заборонами зберегла цей мотив у пом'якшеному вигляді. Тобто дівчина таки одружується, але не зі своїм батьком, а з іншим королем, та згодом з'являється зла свекруха, яка є заміником матері дівчини. Відрубання рук Браун пов'язує з прихованим мотивом убивства дочки заздрісною матір'ю, тобто з еротичною символікою [33, с. 115—116]. Ця мотивація людської поведінки широко розглядалася в класичному психоаналізі, зокрема це описи комплексу Едіпа та Електри.

Щодо негативних жіночих персонажів, про які вже йшлося, то слід сказати, що їх набагато менше в чарівній казці, ніж у новелістичній, й вони вводяться задля протиставлення героїні, увиразнення на контрасті її позитивних якостей, а також для подальшого розвитку фабули, загострення конфлікту тощо.

Негативні дійові особи часто є потворними як зовнішньо, так і душею, вони втілюють гірші людські риси. З людських персонажів тут діють зла цариця, царівна, мачуха та її дочка, сестра, інші родичі, а ще служниця, циганка, стара баба та ін. Такий персонаж є насамперед підлим і агресивним, ненависним. Часто причиною злості і ненависті може бути заздрість — характерна людська риса, яка в казці стає причиною багатьох негідних вчинків й може набирати різних форм — від заздрості на матеріальні статки — «чуже добро, як голодному страва — не втерпиш» — до заздрості на красу, розум, вміння тощо. Причиною заздрості є також ревності. Так, жінка заздрить сестрі свого чоловіка, і робить усе, аби згубити її та дітей, та все розкривається і її жорстоко карають: «А молодий купець зараз на другий день пішов до сейму і розказав усе, як було. В сеймі так осудили, аби його жінку стратити. І зараз казав вимурувати каплицю і замурував свою жінку в мур, лиш лишив маленьку дірочку, аби мож її трошки води подати» [8, с. 68].

Свою лиху натуру негативний персонаж часто приховує під личиною доброти, обманює героя улесливими словами, що є свідченням його підступності, лицемірності, брехливості. Це унаочнено в нара-

тивах дотепними виразами «цїсар-брехун, цїсариха-брехуниха, цїсарята-брехунята».

Народ засуджує також пиху й зарозумілість, популярним у світових казках є сюжет, коли царевич перевиховує гордовиту царську дочку — АТУ 900 (Король Дроздобород). Цар, розгніваний тим, що його дочка перебирає нареченими, віддає її заміж за першого-ліпшого, хто приходить до палацу. Ним виявляється царевич, перевдягнений жebraком, який забирає її до своєї убогої хижі. Там царівна змушена працювати, жити в бідності, зазнати принижень. По цьому її погляди на життя змінюються. Цей моральний урок вона запам'ятає на все життя: «...Молода сиділа за столом і все думала. Буде вона довго пам'ятати, як була жebraчкою, а потім стала царською невісткою» [19, с. 263].

За деяких обставин зловмисниками можуть ставати матір, сестра, дружина героя, які закохуються в спокусника (змія/чорта/розбійника) (СУС 315 Звірине молоко). Змій зваблює матір, жінку чи сестру героя і з її допомогою прагне знищити протагоніста. Він намовляє матір прикинутися хворою, за для зцілення вона просить сина принести їй звірного молока — вовчиці, ведмедиці, левиці, що пов'язане з небезпеками і труднощами. Син виконує бажання матері, якій таки згодом вдається знеухомити сина, зв'язати його тощо, та на поміч господарю приходять вірні звірі. Протагоніст убиває змія і карає лиху матір. Подібне жорстоке покарання чекає матір чи сестру-зрадницю, цей мотив існує у багатьох народів світу.

Отже, в українських казках рідко подибуємо жінок-богатирок, частіше це жінки-чарівниці, помічниці героя, «розумниці» (новелістичні казки), а також категорія дівчат-сиріток (знедолені, за Л. Дунаєвською), які разом з казковими дурниками основними рисами (сумирність тощо) зближаються до так званого житійно-ідилічного надтипу (за В. Халізем). У зображенні жінок збереглися уявлення про часи матріархату та богинь-родоначальниць. Водночас у патріархальному суспільстві жінок, так само як і чоловіків, цїнували за позитивні якості, якими в усі віки були краса, доброта, розум, сміливість, працьовитість, чесність, правдивість та ін. Ці чесноти в казці завжди винагороджуються, їй притаманний мериторизм. Правильних дій і поведінки герої вчать на власному досвіді, ці моральні уроки

унаочнено у фабулі казки, казкові постаті мають дидактичне, повчальне спрямування, недарма в наш час казка активно живе у дитячій аудиторії.

1. Аникин В.П. Русская народная сказка / В.П. Аникин. — Москва : Учпедгиз, 1959. — 256 с.
2. Балушок В.Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян / В.Г. Балушок. — Львів ; Нью-Йорк, 1998. — 216 с.
3. Галицькі народні казки / зібрав О. Роздольський // Етнографічний збірник. — 1899. — Т. VI. — 168 с.
4. Дей О.І. Дивовижний світ народної казки / О.І. Дей // Дерев'яне чудо: Народні казки / вст. ст., упоряд., підг. текстів та прим. О.І. Дея. — Ужгород : Карпати, 1981. — С. 3—10.
5. Демедюк М.В. Національна специфіка персональної системи українських народних казок: образ богатира-добротворця / М.В. Демедюк // Народознавчі зошити. — 2009. — № 1—2. — С. 167—174.
6. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки / запис, упоряд., підг. текстів та прим. П.В. Лінтура. — Ужгород : Карпати, 1969. — 198 с.
7. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка / Л.Ф. Дунаєвська. — Київ : Вища школа, 1987. — 127 с.
8. Золота вежа: українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки / передм., упоряд., запис та підг. текстів С.Г. Пушика. — Ужгород : Карпати, 1983.
9. Зуева Т.В. Сказка «чудесные дети» в фольклоре восточных славян: (происхождение и историческое развитие) : автореф. дис... канд. филол. наук / Т.В. Зуева. — Москва, 1978. — 19 с.
10. Казки Буковини / запис та літ. підг. текстів М.Г. Івасюка ; упоряд. М.Г. Івасюка та В.С. Басараба ; ред. В.С. Басараба. — Ужгород : Карпати, 1973. — 240 с.
11. Казки та оповідання з Поділля: в записках 1850—1860 рр. / упоряд. М. Левченко. — Київ, 1928. — Вип. I—II. — 598 с.
12. Казки одного села / запис текстів, післям. та прим. П.В. Лінтура ; упоряд. Ю.Д. Туряниця. — Ужгород : Карпати, 1979. — 368 с.
13. Кербелите Б. Типы народных сказок: структурно-семантическая классификация литовских народных сказок : в 2 кн. / Б. Кербелите. — Москва : Изд-во РГГУ, 2005.
14. Мушкетик Л.Г. Персонажі української народної казки / Л.Г. Мушкетик. — Київ : Український письменник, 2014. — 360 с.
15. Народные южнорусские сказки / издал И. Рудченко. — Київ, 1869—1970. — Вып. I—II.
16. Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки / Е.С. Новик // Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти В.Я. Проппа (1895—1970). — Москва, 1975. — С. 214—246.

17. Новиков Н.В. Образы восточнославянской народной сказки / Н.В. Новиков. — Ленинград : Наука, 1974. — 355 с.
18. Порпуліт О.О. Ономастичний простір українських народних казок: (у зіставленні з російськими казками) : автореф. дис... канд. філол. наук / О.О. Порпуліт. — Одеса, 2000. — 20 с.
19. Про богатыря Сухобродзенка, Івана і Настю Прекрасну / ред. З.В. Нечволода. — Донецьк : БАО, 2004. — 288 с.
20. Пропп В.Я. Морфология сказки / В.Я. Пропп. — Москва : Наука, 1969. — 168 с.
21. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. — 364 с.
22. Семиліточка: Українські народні казки у записках та публікаціях письменників ХІХ—поч. ХХ с. / упоряд., передм. та прим. Л.Ф. Дунаєвської. — Київ : Веселка, 1990. — 319 с.
23. Срібні воли: Казки гір і Підгір'я в записках Степана Пушика. — Київ : Веселка, 1995. — 398 с.
24. СУС — Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / сост. Л.Г. Бараг, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков. — Ленинград : Наука, 1979. — 439 с.
25. Тиховська О.М. Українська чарівна казка : психоаналітичний аспект / О.М. Тиховська. — Ужгород : Гражда, 2011. — 257 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собр. д.-чл. П.П. Чубинскимъ. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 2. — 688 с.
27. Українські народні казки: Казки Гуцульщини / запис, упоряд. і літ. опрац. М. Зінчука. — Львів : Світ. — 2003—2006. — Кн. 1—8 ; Українські народні казки : Казки Буковини. — Тернопіль : Богдан, 2006—2009. — Кн. 9—11.
28. Філософія: Світ людини: курс лекцій: навч. посібник / В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін. — Київ : Либідь, 2003. — 432 с.
29. Хализев В.Е. Теория литературы / В.Е. Хализев. — Москва : Высшая школа, 1999. — 240 с.
30. Чарівна квітка : українські народні казки з-над Дністра / запис, упоряд., прим. та словн. М.А. Зінчука. — Ужгород : Карпати, 1986. — 301 с.
31. Чарівне горнятко: казки / запис текстів С. Далавурака, М. Івасюка, В. Бандурака та С. Пушика ; упоряд. С. Далавурак та М. Івасюк. — Ужгород : Карпати, 1971. — 256 с.
32. ATU — The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson / By Hans-Jörg Uther. — Helsinki, 2004. — Part. I. — 619 p. ; Part. II. — 536 p. ; Part III. — 285 p.
33. Braun S. A népmese. Bevezetés az összehasonlító mesekutatásba / Braun S. — Budapest : Geniusz K., 1923. — 201 p.

Lesya Mushketyk

FEMALE CHARACTERS OF UKRAINIAN FAIRY TALES

The article deals with female figures-characters in Ukrainian fairy tale. Primarily, it is about heroine, which is embodiment of female ideal according to fairy canons. It extensively described the heroines — hero's helpmates, female-sorceress, princesses etc., less encounter female-bogatyr. Such a category as «orphans» (dispossessed) is analyzed, the main features of which are submissiveness and hard working. The less attention is paid to the negative characters, which are secondary and introduced for contrasting the protagonist. The names of heroines, their attributes, the main features, mythological background of images are found out in the article.

Keywords: Ukrainian fairy tale, female characters, heroine, orphan, names, attributes, features.

Леся Мушкетик

ЖЕНСКИЕ ПЕРСОНАЖИ УКРАИНСКОЙ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ

Рассматриваются женские образы-персонажи украинской волшебной сказки. Это, прежде всего, героиня, которая по сказочным канонам является воплощением женского идеала. Пространно описано героинь — помощниц героя, женщин-волшебниц, царевен и др., реже встречаются женщины-богатырши. Проанализировано и такую категорию, как «сиротки» (отверженные), основными чертами которых является смирение и трудолюбие. Меньше внимания уделено негативным персонажам, которые являются второстепенными и вводятся для противопоставления протагонисту. Раскрываются имена героинь, их атрибуты, основные черты, мифологическое основание образов.

Ключевые слова: украинская волшебная сказка, женские персонажи, героиня, сиротка, имена, атрибуты, качества.